پژوهشنامه ادبیات کردی
بهـــار و تابستـــان ۱۳۹۹
سال ٦، شماره ۱، پیاپی ۹

Journal of Kurdish Literature
Spring and Summer 2020
Vol. VI, No. 1, Series 9

مەولەوی و نالی وەکوو هێمای دوو شێوازی جیاواز: هەڵسەنگاندنێکی ئەدەبی

عادڵ محەمەدپوور[1]

نوع مقاله: مقاله پژوهشی؛ تاریخ دریافت: ۹ فروردین ۱۳۹۹؛ تاریخ پذیرش: ۲۳ مرداد ۱۳۹۹؛ صص ۴۱-۵۷

DOI: https://www.doi.org/10.34785/J013.2020.781

کورتە

هەڵسەنگاندنی ئەدەبیی نێوان دوو ڕەوت یان دوو نەریتی شیعری یان دوو شاعیری خاوەن شێواز، بەستێنەیەکە بۆ ناسین و ناساندنی مۆتیفە جیاواز و هاوچەشنەکانیان. لەم وتارەدا دوو ڕێبازی شیعری کوردی خراونەتە بەر باس و شەنوکەوکردن. لە سووچەڕوانینێکەوە لە سەر وێنای دووبارەبوونەوەی مۆرکە ئەدەبییەکانی شیعری گۆران، زمانحاڵی درێژهەناسەیی پرۆسەی مێژوویی ئەم ڕەوتە، داکۆکی کراوە. لە لایەکی دیکەشەوە، قابیلیەتەکانی قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کرمانجیی ناوەڕاست کە لە سەردەمێکی تایبەتدا، بە تەنیا (بڕوا بە خۆتەوەری) و بەبێ گەنجینەی دەوڵەمەندی ئەدەبیی پێش خۆی، بەڵکوو لە ناو فەرهەنگێکی هەژار و زمانێکی دیالێکتدا، سەری هەڵداوە و درەوشاوەتەوە؛ نرخێندراوە. مەولەوی تاوەگۆزی و نالی شارەزووری، بە دوو هەناسە و کیانی ئەدەبی و کاریگەریی جیاوازەوە، هەر یەک بە چەشنێک، هێمای ئەم دوو ڕەوتە ئەدەبییە هەژمار دەکرێن. لەم پێناوەدا هەوڵدراوە لەسەر جیاوازیی ئەدەبی و کاریگەرییەکانی ئەم دوو شاعیرە لە سەر شاعیرانی سەردەم و پاش سەردەم بکۆڵدرێتەوە و خاڵی پێکگەیشتنی ئەم جیاوازییەش لە ڕیفۆرم و هەوڵە نوێخوازییەکانی عەبدوڵڵا گۆراندا نیشان بدرێت. ئەم شاعێرە نوێخوازە لە پێکهاتەی فۆرم، کێش، مووسیقای شیعری عەرووزی و شێوەی دەربڕینی قوتابخانەی ئەدەبیی نالی لادەدات و بە دیاردەیەکی دەرەکی دەزانێت و دەگەڕێتەوە بۆ فۆرم، کێشی برگەیی و ڕوونبێژی و ڕەوانبێژیی مەولەوی و سەرجەم نەریتی ئەدەبیی گۆران و دەبێتە هۆی وەرچەرخانی نوێکردنەوەی شیعری کلاسیکی کوردیی ناوەندی.

وشەگەلی سەرەکی: نالی؛ مەولەوی؛ شێوازناسی؛ شیعری کوردی؛ بادانەوەی گۆران.

چکیده

مقایسه‌ی ادبی دو جریان، دو سنت ادبی و یا دو شاعر برجسته، زمینه‌ای است برای شناخت شاخص‌های مشابه و یا متفاوت آنها. بر این اساس در مقاله حاضر روند تاریخی دو جریان ادبی شعر کردی مورد کنکاش و تحلیل قرار گرفته است. از یک سو بر مصادیق تکرار ویژگی‌های ادبی شعر کلاسیک گوران، زبان حال صیرورت تاریخی و گسست‌ناپذیر (درزمانی) این جریان، تأکید شده و از سویی دیگر، قابلیت‌های جریان شعری کلاسیک کردی سورانی را که در مقطعی خاص و به تنهایی و اتکا به خودمحوری و فارغ از هر گونه تجارب پیشین ادبی، بلکه در میان فرهنگ شفاهی و زبانی محلی، روند بالیدن به خود گرفته و درخشیده، مورد بحث و ارزیابی قرار گرفته است. مولوی و نالی هر کدام با کیان ادبی متمایز، سیرت و صورت این دو جریان هستند. بنابراین کوشش بر این بوده است، با مطابقت شاخص‌های ادبی آن‌ها؛ تمایز تأثیرگذاری این دو شاعر بر روی شاعران معاصر و مابعد خود، نشان داده شود و دستاورد این تفاوت را در رفرم ادبی و نقطه‌ی تلاقی تلاش های نوزایی عبدلله گوران احساس کنیم. این شاعر نوگرا، ساختار فرم، وزن و موسیقی شعر عروضی و طرز بیان و سنت ادبی نالی را کنار نهاد و آنرا پدیده‌ای عاریتی برای شعر کردی به شمار آورد و سرانجام از قابلیت‌های فرم، وزن هجایی و شیوایی سخن و ایجازگویی (سهل ممتنع) مولوی و در مجموع سنت ادبی گۆران متأثر شد و زمینه را برای فرآیند نوزایی شعر کردی سورانی فراهم کرد.

واژگان کلیدی: نالی؛ مولوی؛ سبک‌شناسی؛ شعر کردی؛ بازگشت گوران.

۱. ماستێری زمان و ئەدەبی فارسی، مامۆستای پەروەردە، مەریوان، ئێران
adel.mohammadpur@gmail.com

١ـ پێشەکی

بە تێڕامان لە مێژوو وەک تەنیا سەرچاوە، بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە هیچ دیاردەیەک لەم کەونەدا چەقبەستە و نەگۆڕ نەبووە، بەڵکوو هەموو دیاردەیەکی جیهان بەپێی یاسای دیالێکتیک لە حاڵی گۆڕانکاریدایە. ئەم یاسا بزاوتووە لە هەموو ئۆبژەکاندا، کاریگەری و کاردانەوەی هەبووە (پولیتسر، ١٣٥٨: ١٢١). بە تێپەڕبوونی زەمان و هەلومەرجی تایبەتی کۆمەڵگە، دەقی شیعر گۆڕانکاریی جیاواز بەخۆیەوە دەبینێت. بێ‌گومان ڕەوتی شیعری کوردیش لەم یاسا بەدەر نییە و وێناکانی ئەم پرۆسە لە مێژووی ئەدەبیدا دەبینین. هەر بەم بۆنەوە لە سووچەنیگای «شێوازناسیی دەربڕین»دا، پۆلێک باسی بەرجەستەی ئەدەبی بە کارکردی نیشانەناسی، دێنە نێو چالاکیی نووسینەوە و ئەرکی شێوازناس و لێکۆڵەری ئەدەبییە کە بە چاوی بەراوردکارانە لێیان بکۆڵێتەوە. ئەوەش پێویستی بە خستنەڕووی پێوەندیی چڕوپڕی هەندێ توخمی زمانی، ئەدەبی و هزری بە ناو دەنگ، بڕگە، تاک-وشە، وشە، پێکهاتە، تا پێکهاتەی پێکهاتە هەیە، کە دەرەنجامی ڕەخساندنی «شێوازی تاکی» و «شێوازی گشتی» شیعر و شاعیرە بۆ هەر ڕەوتێکی ئەدەبی. تەتڵە و هەڵاوێردنی ئەم توخمانەش، دەبنە هۆی «جیاوازی» یان هاوچەشنی و هاوشێوەیی قۆناغەکانی شیعری نەتەوەیەک (شفیعی‌کدکنی، ١٣٩١: ٢٥٥). ئەمە تاکە ڕێگایە بۆ خوێندنەوەی زانستی-سەردەمیانەی زمان و ئەدەبی کوردی. بەم پێیە ئەرکی لێکدانەوە و نواندنی جیاوازیی ئەم دوو شێوازەش کەوتووەتە ئەستۆی ئەم وتارەوە.

وتارەکە لە سێ بەشی سەرەکی پێکهاتووە و هەرکامیش چەند بەشی تر دەگرێتە خۆی. لە بەشی یەکەمدا هەوڵدراوە لەسەر گرینگیی فەلسەفەی گۆڕانکاریی ڕەوتە شیعرییەکان و نواندنی جیاوازییەکان بدوێین و بە خوێندنەوەی سەردەمی بەراوردکارییان بۆ بکەین. بۆ ئەم مەبەستەش لە بەشی (١-١) و (١-٢) باس لە پێشینەی توێژینەوەکە کراوە و لەم پێوەندییەدا هەوڵدراوە ئەو کتێب و نووسراوانە کە لەم پرسە کۆڵراونەتەوە بخرێنەڕوو و ئەمجار لە سەر خوێندنەوەی زانستیی ڕەوتە ئەدەبییەکانی کوردی وەک ئەرکێکی هەنووکەیی داکۆکی بکرێت. بەشی دووهەم خۆی لە پێنج بەشی تر پێکهاتووە: مەولەوی هێمای گێڕەرەوەی زانای شیعری کلاسیکی کوردیی هەورامی؛ نالی ئەندازیاری زمان و شیعری کوردیی کرمانجیی ناوەڕاست و قۆناغێکی هەستیاری سیاسی-ڕۆشنبیریی کورد؛ زمانی ناجێدیی شیعر و ململانێی بەرچاو؛ عەبدوڵڵا گۆران و گەنجینەی دێرین و شۆڕشێکی سەردەمیانەی ئەدەبی؛ عەبدوڵڵا گۆران و لادان لە توخمی باو و هەوڵ بۆ تەڕ و پاراوێتیی زمانی شیعر کە لە ناواخنی وتارەکەدا بە خەستی باسیان لەسەر کراوە. بەشی سێیەم ئەنجامی لێکۆڵینەوە، بەشی کۆتایی وتارەکەیە و بەپێی بەردەوامیی مۆرکە ئەدەبییەکانی شیعری کوردی هەورامییەوە دەنگەوەهاتنی ئەرکی شێوازناسی و وێنای کاریگەرییەکان، نووسەر پێی‌وایە کە مێکانیزمی سەرهەڵدانی ڕەوتی ئەدەبیی سێ کوچکەی بابان نە تەنیا لە سەردەمی مەولەوی و پاش مەولەوی، بەڵکوو لە هیچ سەردەمێکدا کۆتایی بە پرۆسەی یەک لە دوای یەکی ئەم شیعرە نەهێناوە.

۱-۱- پێشینەی لێکۆڵینەوە

پێشتر هەندێ لێکۆڵینەوەی تۆکمە، بەپێز و ئاکادێمی لەسەر شیعری کلاسیکی گۆران و شیعری کلاسیکی کوردیی ناوەڕاست کراوە و هەرکام بە چەشنێک توێژینەوەیان لە سەر ئەم نەریتە شیعریانە کردووە. وەک نامە ئاکادێمییەکەی ئەنوەر قادر موحەمەد و کتێب و وتارە زانستییەکانی بەختیار سەجادی کە هێما و ناوەڕۆکیان شیاوی پێزانینە. وتاری «شێوازناسیی وێژەی گۆران: تایبەتمەندییە سەرەکییەکان» بە وردی و نرخناسانە لە سەر تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی شیعری گۆران لەڕووی فۆرم و ناوەڕۆکەوە (ناوەڕاستی سەدەی یازدە تا ناوەڕاستی سەدەی سێزدەی کۆچی) دواوە و لە خشتەیەکی بەرچاو و نوێندراو و شێوازناسانەدا، تایبەتمەندییەکانی شیعری گۆرانی خستووەتەڕوو و ئەمجار بە جیاوازییەوە، مۆرکە ئەدەبییەکانی ئەم دوو ڕەوتە شیعرییەی تاوتوێ کردووە (سەجادی، ۱۳۹۵: ۱٤۸-۱۲۵). هەنێ دەقی مێژوویی تر وەک کتێبی *مێژووی ئەدەبی کوردی*، عەلائەدین سەجادی، نووسراون کە بە شێوەیەکی خەسارناسی و بەراوردکارانە ئاوڕیان لەم دوو ڕەوتە شیعرە نەداوەتەوە؛ بۆیە بۆچوونەکانیان ناتوانێت وێنای کاریگەرییەکانی پاش خۆیان بێت. ئەم دوو سەرچاوەش: *مێژووی ئەدەبی کوردی* نووسراوەی مارف خەزنەدار و وتاری «نالی کێیە و چۆن بۆی بنوارین» نووسراوەی محەمەد حەمە باقی، هەرکام لە سووچە نیگای تایبەتی خۆیانەوە، ئەم دوو ڕەوتەیان خستووەتە ژێر تیشکی لێکدانەوە و تاوتوێ کردنەوە و نووسیویانە: «نالی، سالم و کوردی بناغەی پتەوی ئەم قوتابخانەیانە (شیعری عەرووزی؛ غەزەڵ و قەسیدە) لە نیوەی دووهەمی سەدەی نۆزدەهەم، لە ناوچەی سلێمانیدا چەسپ کرد. ئەم بزووتنەوە ئەدەبییە نوێیە لە هەموو ناوچەکانی باشووری کوردستان بڵاو بووەتەوە،گەلێ لە ناوچە و هەرێمەکانی گۆران زەمینی گرتەوە، بەم ڕەنگە بەهێزبوونی قوتابخانەی نالی لە سەر حسێبی لاوازبوون و (تەنگ پێهەڵچنین) و نەمانی ئەدەبی کلاسیکی گۆران زەمین بوو» (خەزنەدار، ۲۰۰۳: ٦) و (محەمەد حەمە باقی، ۱۳۹۱: ۲۳۵).

ئەم وتارەش بە شێوەیەکی بەربڵاو لەم گوزارە کۆڵراوەتەوە و ڕوانگەی ئەم دوو نووسەرەی خستووەتە ژێر باس و نرخاندنەوە. لە لایەکەوە ئەمە بە ڕاست دەزانێ کە قوتابخانەی نالی لە سەر تەنگپێهەڵچنین و بەرتەسک کردنەوەی بازنەی جۆغرافیا بە ئەدەبی گۆران سەریهەڵدا بوو؛ لە لایەکی دیکەشەوە پێی وانییە کە ئەم ڕەوتە ئەدەبییە لەناو چووبێت یان تەنانەت داتەپیو بێت. بەڵگەشی چەپکێ ڕێسای ئەدەبی: هونەرسازە و مۆرک و نیشانە یەکچەشنییەکانن کە دەبنە زمانحاڵی ژیوی ئەندامی بۆ ئەم ڕەوتە شیعرە کە لە سەرەتاوە تا پاش مەولەوی و هەنووکەش چالاک و بزاقمەند ماونەتەوە و تەنانەت عەبدوڵلا گۆران باوکی نوێخوازیی شیعری کوردیی کرمانجیی ناوەڕاست لە سەر بناغەی ئەم بژێوە شیعرییە و خسڵەتی مووسیقایی بڕگە و مۆرکە ئەدەبییەکان و زمان پاراویی شاعیرانی هەورامی کاریگەریی وەرگرتووە، نەک لە دیاردەی کێشی عەرووزی عەرەبی و فۆرمی غەزەڵ و قەسیدەی نالی و شاعیرانی هاودەم. لەم ڕاستادا هەندێک نووسەر و توێژەری تریش، وەک خاڵێکی ئەرێنی بۆ ئەم وتارە، پێیان وایە شیعری نوێی کوردی، خاڵی پێکگەیشتنی دوو سامانی گەورەی شیعری کلاسیکی کوردییە کە بریتین لە دوو نەریتی گۆران و کرمانجیی ناوەڕاست (سەجادی، ۱۳۹۷: ۲۲۷). لە درێژەی وتارەکەدا وردتر باسی لەسەر دەکەین.

١-٢- ڕەوشی بابەتی و خوێندنەوەی ڕەوتەکان و ئەرکێکی هەنووکەیی

بەراوردکردنی دوو ڕێبازی مێژوویی، بە دوو شێوازی جیاوازەوە، بێ پاڵپشتی پێوەندیی واقیعەکان و فەلسەفەی گۆڕانکاری و کاریگەری و کاردانەوەکەیان، بێ گومان پۆلێ پرس و هەندێ باسی ئاڵۆز و دژواز بۆ بەردەنگ دروست دەکات. من پێم وا نییە کە کەس مافی دەربڕینی ڕوانگەی تایبەتی خۆی نەبێت، پێچەوانە پێداگریم لە سەر ئەوەیە با بە سنگی کراوە لە سەر فرانەیی ژانری ئەدەب و شیعر بنووسرێت و یان بە دواچوونی بۆ بکرێت و هەرکەس پشک و داهێنانی خۆی بخاتە سەر ئەو خوانە ڕەنگینە. بەڵکوو کێشەی من تەنیا بۆ «هەژاریی ڕەوش» و ڕەهاخوازی و سەلیقەیی نووسین لە ساباتی زمان، ئەدەب و شیعردا دەگەڕێتەوە. لە واقیعدا ئەرکی هەر ڕەخنەگرێکە کە ئاوڕ لەم خەسارە بداتەوە. ئەم وتارەش لەم یاسا بەدەر نییە، ئەو مافەی بۆ هەر ڕەخنەگرێک ڕەخساندووە؛ مادام ڕەخنەکەی شەقڵی هەڵسەنگاندنی زانستی پێوە دیار بێت، بەبێ لێبوردن و چاوپۆشی کردن، بخرێتە ژێر تێخی ڕەخنەی بابەتییەوە.

٢- مەولەوی و نالی؛ هێمای دوو شێوازی جیاوازی شیعری کوردی

٢-١- مەولەوی تاوەگۆزی؛ هێمای گێڕەرەوەی زانای[1] شیعری کلاسیکی گۆران

وەک پێشتر نووسیمان، بە تێکڕا ئەدەبی گۆران خاوەن گەنجینەیەکی دێرینە و مەولەوی تاوەگۆزیش شاعیرێکی کاریزما و کاربەخشی مێژووی ئەدەبی کورد بووە. بە گشتی و بە درێژایی تەمەن، تایبەتمەندییە ئەدەبییەکانی فۆرم و ناوەرۆکی شاعیرانی ئەم ڕەوتە بریتی بوون لە بەردەوامبوونی یەک لە دوای یەکی هونەرسازە و مۆرکە ئەدەبییەکان (کێشی بڕگە، فۆرمی جووت سەروا/ مەسنەوی، ڕوانگەی غنایی و شێوەی دەربڕینی یەکچەشن)، پەسەندی زەینی و زمانیی خوێنەری ئاسایی و مامناوەندی و نوخبە، ساکاریی زمان، ڕەوانبێژی و ڕوونبێژی لە تەشک و دڵێنەدا[2]. ئەم خسڵەتانە لە لایەن نووسەری ئەم دێڕانەوە پێشتر لە حەوت قۆناغدا، پۆلێنبەندی کراوە (محمدپور، ١٣٩٢: ٢١). لەم ڕەوتەدا، ئەو نەمامەی کە لە شیعری هورمزگانەوە گۆپکەی کردبوو و لە بێسارانیدا بوو بە باخچە و لە سەیدیدا ڕەنگاڵە بوو و لە مەولەویدا گەیشتە سەمەر و پاش مەولەوی و هەنووکەش لە بەهرە و داهێناندایە. «مەلا محەمەد فکری (١٣١٠ کۆچی کردووە)، شێخ محەمەد نەسیم مەردۆخی (١٣١٩ ک.م. کوچی کردووە) سەی یاقۆی ماهیدەشتی (١٣٢٦ک.م.)، تاهێر بەگی جاف (١٢٩٥-١٣٣٧ ک.ه.)، مەلا حەسەن دزڵی (١٢٧٥-١٣٦٤ ک.م.)، ئاغە عەنایەت (١٢٦٠-١٣٣٥ ک.ه.)، محەمەد ئەمین کاردۆخی، دانا هەورامی (١٩٣٤-١٩٧٩)؛ سەید تاهێر هاشمی، شێخ ئەمین نەقشبەندی (بێوەی)، عەبدوڵڵا ئەقدەسی (١٣٤١-١٤٠٦)، مەلا عەبدولکەریم مودەڕیس، مەلا عەبدوڵلا کاتب (١٣٥٣-١٤٢٥ک.م.)، مەڵا سادێق نگڵی (١٢٨٠-١٣٤٥ ک.ه.)، میرزای هەورامی، محەمەد فەهیم، یوسف ڕەسووڵئابادی (١٣٣١-١٣٨٧ک.ه.)، میرزا سەعدوڵڵا هەجیجی (١٣٠٢-١٣٩٦)، مۆمن یەزدانبەخش پاوەیی، سەعدی غەریبی و دەیان شاعیری تری پاش مەولەوی کە زۆربەیان لە کتێبخانەی کوردیدا خاوەن دیوانی شیعرن.

---

[1] ڕاوی فاضل.

[2] فۆرم و ناوەرۆک.

۲-۲- نالی؛ ئەندازیاری زمان و شیعری کرمانجیی ناوەڕاست و قۆناغێکی هەستیاری سیاسی-ڕۆشنبیریی کورد

کە باسی شیعری کلاسیکی کوردی دەکرێت بێ سێ و دوو یەک لەو شاعیرانە بە زەیندا تێدەپەڕێت، نالی و شیعری نالی لە بەر چاودا خۆ دەنوێنێ. هۆی ئەم ڕاستییە بێ‌گومان دەگەڕێتەوە بۆ سەر ئەو تایبەتمەندییە دەگمەنانەی کە هەر شیعری نالی خاوەنیانە و لە هەمان کاتدا بە جوانکارترین شێوەی گونجاو لە دەقە شیعرییەکانیدا ڕەنگ دەداتەوە (یعقوبی، ۱۳۹۱: ۳۰). نالی شاعیرێکی نوخبە، کاریزما و «گەورەی کوردە و بە دروستکەر، بناغەدارێژ و داهێنەری قوتابخانەی شیعری کرمانجیی ناوەڕاست ناوزەد کراوە» (عەبدوڵڵا خدر مەولوود، ۲۰۰۷ : ۱۹). «جێ دەستی ئەو شاعیرە بە سەر پانتاییەکی گەورەی شیعری کوردی و قۆناغی خۆیدا بە ڕوونی دیارە، یان بە واتایەکی تر ڕەنگرێژ و بونیاتنەری ڕێبازی کلاسیزم بوو لە شیعریی کوردیدا» (ڕەئوف عوسمان، ۱۳۹۱: ۱۳۸). زۆربەی شاعیرانی کلاسیکی سەر بە قوتابخانەی سێ کوچکەی بابان لەو بلیمەتە کاریگەرییان وەرگرتووە و بەم لەونە شیعری کلاسیکی سۆرانی بووە خاوەن ناسنامەی شیعریی خۆی. ئەمە بەشێک لەو شاعیرە ناسراوانەن کە لە سەردەمی نالی یان پاش نالی خاوەن بەرزە دیوان بوون: سالم (۱۸۶٦-۱۸۰۰)، کوردی (۱۸٤۹-۱۸۰۹)، مەحوی (۱۹۰۴-۱۸۳۰)، حەریق (۱۹۰۷-۱۸۵۱)، ئەدەب (۱۹۱۲-۱۸۵۹)، حەمدی ساحێب قەران (۱۹۳٦-۱۸۷٦)، حاجی قادری کۆیی، ناری (۱۹۴۴-۱۸۷۴)، زیوەر (۱۹۴۸-۱۸۷۵) پیرەمێرد (۱۹۵۰-۱۸٦۷)، ئەحمەد موختاری جاف (۱۹۳۵-۱۸۹۷) شێخ ڕەزا (۱۹۰۹-۱۸۳۵)، فایق بێکەس (۱۹۴۸-۱۹۰۵) و دەیان شاعیری تر. بۆ ئەوەی باسەکە بەڵگەمەند[۱] ئاراستە بکەین، سەرەتا چەند پرسێک دەورووژێنین:

۱- قوتابخانەی شیعریی نالی لە چ هەلومەرجێکدا سەریهەڵداوە و چۆن بوو بە ئاخێزگەی درەوشانەوەی بەشێک لە جوغرافیای زمان و شیعری کلاسیکی کوردی و کاریگەرییەکانی لە سەر شیعری کرمانجیی ناوەڕاست چی بوون؟

۲- لە شیعری هەورامیدا، ئەو نەمامەی لە هورموزگانەوە سەریهەڵدابوو و لە مەولەویدا گەیشتە لووتکە، ئایا پاش مەولەوی لە بەخشەندەیی دەکەوێت یان دەپووکێتەوە؟

۳- بۆ کۆرپەلەی نوێخوازی شیعری کوردی کرمانجیی ناوەڕاست و شۆڕشە مووسیقاییەکەی عەبدوڵڵا گۆران، باوکی شیعری نوێی کوردی، لە سینگی شێوازە ئەدەبییەکەی نالی- پاش نالی گۆچ نەکرا؟

۴- لە هەمان کاتدا، ئەی بۆ فەلسەفەی نوێخوازیی گۆران لە جەرگەی قوتابخانەی شیعری هەورامیدا، ڕسکا و پاشان تیئۆریزە و فراژۆێ بوو؟

لە درێژەی ئەم وتارەدا هەوڵ دەدەم، بەو پرسانە وەڵام بدەمەوە:

هەندێ بەڵگەی مێژوویی-ئەدەبی وا دێنە گۆ کە بزووتنەوەی نالی و ڕەوتی شیعری کرمانجیی ناوەڕاست هەڵقوڵاوی سەردەمێکی هەستیاری سیاسی-ئەدەبی بۆ ڕەواندنەوەی دەسەڵاتی

---

[۱] مستند.

مێرنشینی ئەردەڵان و ململانێ لەگەڵ شاعیرانی هەورامی بووە. پێش نالی زەمینەیەکی دەسەڵاتی سیاسی و نویساری، زاڵ نەبووە تەنیا دیاردەیەکی فەرهەنگی و کەلەپوورێکی دەمبێژیی ناوچەیی دەوری هەبووە. بەم بۆنەوە ناتوانین بڵێین شیعری کوردیی سۆرانی لەم سەروبەندەدا، وەک ڕەوتێکی بناغەدار و خاوەن ڕێباز، خۆی نواندبێت، ئەگەریش هەبووە مەحاڵی و زارەکی بووە و دەقێکی نووسراو نەبیندراوە کە لەم بارەوە بەرچاو و بەڵگەئامێز و باوەڕپێکراو بێت. وەک لە سەرچاوەکاندا ئاماژەی پێکراوە کە «قوتابخانەی نالی کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم لە سلێمانی پەیدا بوو، ئەدەبێکی بەرزی گۆرانزەمین یا هەورامی لە ناوەوە بوو، ئەم بزووتنەوە تازەیە دەستی بەوە کردبوو، جێگە بە ئەدەبی تەمەن هەزارساڵەی گۆرانزەمین لەق بکات. بەم جۆرە، شێوەی کرمانجیی ناوەڕاست وەکوو زمانێکی ڕەسمی مێرنشینی سلێمانی پەیدا بوو و بەرەبەرە جێی بە شێوەی گۆران / هەورامی تەنگ دەکرد و بەم ڕەنگە لە سەر حسێبی «لاواز بوون و نەمانی دیالێکتی گۆران بوو» (خەزنەدار، ٢٠٠٣: ٦). نالیش لە ناو شارێکی تازە پایتەختی وەک سلێمانی و ناوەندی دەسەڵاتی باباندا دەژیا، کە لەو کاتەدا هەر نزیکەی چل بۆ پەنجا ساڵێک دەبوو دروست کرابوو، «دەبوو نالی بە گیانی تازە و شارستانییانەی ئەم پایتەختە تازەیەوە، کە لە دیدی نالییەوە تاقانە مێرنشینێکی قەومی داهاتووی نالی بوو، ئەدەب و فەرهەنگێکی تازەش لەگەڵ خۆیدا پێشکەش سەردەمەکەی بکات» (محەمەد حەمە باقی، ١٣٩١: ١٣٨). شێخ ڕەزای تاڵەبانی لە قەسیدە بەناوبانگەکەیدا ئیشارە بەو پایتەختە تازە دەکات و دەڵێت:

لە بیرم دێ سولەیمانی کە دارالملکی بابان بوو

نە مەحکوومی عەجەم، نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بوو

(خەزنەدار، ٢٠٠٣ : ١٣)

نالی لە ڕوانگەی هەڵسەنگاندنی بێسنووری دیالێکتی ناوچەکەی خۆیەوە، پێیوابوو توانای تەقاندنەوەی زۆری لە هەناوی خۆیدا هەڵگرتووە (محەمەد حەمە باقی، ١٣٩١: ٢٣٦-٢٣٥). بۆ بەکردەکردنی ئەم تێزە هزرییە، پشت بە هۆنەی شانازینامە (مفاخرە) دەبەستێ کە دڵنیا بوو توانای تەقاندنەوە و –هێژمونێتی زۆری لە هەناوی خۆیدا هەڵگرتووە و لە لایەکی ترەوە دەرکیشی بە هەبوونی دەسەڵاتی مێرنشینی ئەردەڵان و شاعیرانی هەورامی کردبوو و لە هەوڵێکی فەرهەنگی و زمانیدا بوو بۆ ئەوەی کە ئەو دەسەڵاتە سیاسی- ئەدەبییە کە لە مێژە سەقامگرتنی بەخۆیەوە بینی بوو، لە ئەردەڵان و گۆران بسێنێتەوە و هەم وێنای هێژمونیی سیاسی و دەسەڵاتدارییەتی بە بابانەکان ببەخشێ و هەمیش دیالێکتی سۆرانی ناوچەی سلێمانی ببووژێنێتەوە و بازنەی جوغرافیاکەی بەر بڵاوتر بکات، بۆیە بە ئاگایی و شارەزاییەوە، وەک شاعیر و بکەرێکی وریا و زیرەک[١]، زانیویە لەم نێوەندەدا، چۆن کایە زمانی و نیشانە ئەدەبییەکان بۆ ئامانجەکانی بەکار بهێنێت و بیانقۆسێتەوە. لەم بەیتەدا:

[١] فاعل شناسای هوشیار و زیرک.

کەس بە ئەلفازم نەڵێ خۆ کوردییە، خۆکردییە
هەر کەسێ نادان نەبێ خۆی تالیبی مەعنا دەکا
(نالی، ۱۳٦۳: ۱۰۷)

لە تێهزرینی نووسەری ئەم دێڕانەدا، یەک لە تەئویل و کردنەوەی ڕەمزی ئەدەبیی ئەم بەیتە ئەوەیە: نالی هۆشیارانە لەفزی جێناسی لێکدراوی «خۆ کوردی، خۆکردی»ی بەکار هێناوە. دیوی خۆکردی نیشانەیەک بۆ وێنای بەرجەستەکردن، هەڵاوێردن و بەدەسەڵاتکردن لە ڕوانگەی داهێنانەی هونەری-زمانی خۆیەوە و دیوی «خۆ کوردی»یش نواندن و ئانالیزکردنی باقی شێوەکان لە زمانی کوردیدا، کە جۆرە نرخاندن و جەختاندنێکی شاعیرانەیە بۆ دابینکردنی مەبەستی خوازراو و بەهێژمونیکردنی دەسەڵاتە هونەرییەکەی.

لە پێناو درەوشانەوەی بزووتنەوەکەیدا، لە ماوەیەکی زۆر کورت و چاوەڕواننەکراودا، توانی سنوور و جوگرافیای دیالێکتەکەی بەخێرایی بەرفراوانتر بکات و وەک ئاگر و پووشوو، بە ناوچەکانی گەرمیان و کوێستان و موکریان و ئەردەڵاندا بتەنێتەوە، کە ئەم کارە، لە هەمان کاتیشدا و بە تێپەڕینی ڕۆژگار، بووە مایەی تەنگپێهەڵچنینی دیالێکتی گۆران، کە ڕاستەوخۆ، سنووری لەگەڵ سنووری ئەم دیالێکتە تازە و گورجەدا تێکەڵ و هاوبەش بوون (محەمەد حەمە باقی، ۱۳۹۱: ۲۳٦). لە شیعرێکی فەخرئامێزدا بە زمانی ئیهام و توانج ئاماژە ئەدات بە نمانای ئەم دەسەڵاتە زمانی-ئەدەبییە و ئەڵێ ئەمڕۆ دیوانی حوکمڕانیم هەیە و حوکمی ئەم سێ وڵاتەی لێوە ئەکەم:

فارس و کورد و عەرەب هەر سێم بە دەفتەر گرتووە
نالی ئەمڕۆ حاکمی سێ مولکە دیوانی هەیە
(نالی، ۱۳٦۳: ۵۷۷)

پێشتر نالی ئەم کۆسپەی لە ناواخنی ئەدەبەکەیدا دەرککرد بوو کە بە پێچەوانەی تێکڕای شاعیرانی پێشینەی نیشتمانەکەی خۆی و شاعیرانی نەتەوە دراوسێکانیەوە، کە هەموویان لەبەر کڵاوڕۆژنەی گەنجینە و خەرمانی بەبرشت و دەوڵەمەندی پێشینەی خۆیانەوە پێگەیشتوون و درەوشاونەتەوە، بەڵام نالی و قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کرمانجیی ناوەڕاست، بە تەنیا و بەبێ پشتیوانیی گەنجینەیەکی دەوڵەمەند و بەبێ دووبارەکردنەوەی تاقیکردنەوەی شیعریی پێش خۆی، بەڵکوو لە ناو فەرهەنگێکی هەژار و زمانێکی دیالێکتدا، سەریهەڵداوە و درەوشاوەتەوە (محەمەد حەمە باقی، ۱۳۹۱: ۲۳٦). لە هەمان کات و سەردەمدا شیعری هەورامی دوخێکی تری هەبووە؛ حوزوورێکی جەوهەریی سەقامگرتوو و درێژخایەن و نەپساو. تێکستی شیعری گۆران کۆنترین تێکستە لە ئەدەبی کوردیدا، یا خود بە واتایەکی تر دەتوانین بڵێین سەرەتای مێژووی ئەدەبی کوردی بە شیعری گۆران دەستی پێکردووە. هەندێ لە دیالێکتەکان، وەک دیالێکتی کرمانجیی ژووروو، چەند سەدەیەک دەبوو لە دوای درەوشانەوەکانی مەلای جزیری و ئەحمەدی خانییەوە، ئیتر پردی پێوەندی و داهێنان و بەخشینی لەگەڵ خوێنەراندا پساندبوو. لەبەر ئەوە تەنیا دیالێکتێکی بەردەوام و زیندوو،

کە نزیکەی شەش سەدە دەبوو، ئەدەبی پێ دەنووسرا، بە تەنیا هەر دیالێکتی گۆران بوو، کە ئەم دیالێکتەش لە سەردەمی نالیدا، لە جوغرافیایەکی یەکجار بەر بڵاوی ناوچەکانی کرماشان و ئەردەڵان و موکریان و شارەزوور و کەرکووکدا، لە لووتکە و درەوشانەوە و داهێنان و بەخشیندا بوو (٢٣٥).

٢-٣- زمانی ناجێدیی شیعر و ململانێی بەرچاو

لە لایەن شاعیرانی ڕێبازی سێ کوچکەی بابانەوە، چەکی شیعری تەوساوی و درکەدار، میکانیزمێکی بەهێز بووە بۆ ململانێی سیاسی-ئەدەبی لەگەڵ دەسەڵاتی ئەردەڵان و شاعیرانی هەورامیدا. نالی لە ژێر کاریگەریی ئەم هەوڵانە و قووڵکردنەوەی دژخوازیی سیاسی و ئەدەبی و خەستکردنەوەی دۆزەکان، قەسیدەیەکی خەونامەی بۆ مەستوورەی ئەردەڵانی (١٢٢٠-١٢٦٤ ک.م.) نووسیوە و بە زمانی چزداری لاقرتێ، لۆمە و تەشەرەوە، مەبەستەکانی خۆی بۆ ڕەخنە و لاوازاندنی کەسایەتیی تاکی ئەو شاعیرە دەربڕیوە. ئەمە لە لایەکەوە لەو میرنشینەدا بەڵگەیەکە بۆ کەسێتیی بەرز و بەدیاری مەستوورە و لە لایەکی دیکەشەوە، خەستکردنەوەی وێنای ململانێی سیاسی و ئەدەبییە لەگەڵ بنەماڵەی ئەردەڵان و سەرجەم قوتابخانەی هەورامی:

مەستوورە کە حەسناو و ئەدیبە بە حیسابێ

هاتە خەوم ئەمشەو بە چ نازێک و عیتابێ

(نالی، ١٣٦٣: ٦٠٣)

سالم، شاعیری گەورەی سەردەمی بابانەکانیش (١٨٠٠-١٨٦٦ ز)، کاتێک عەبدوڵڵا پاشای بابان لە قوستەنتەنیەوە دەگەڕێتەوە بۆ عێراق، بۆ پیرۆزبایی، قەسیدەیەکی ستایشی ٤٢ دێڕی بە مەتلەعی «تیرووش دەی مە گوزەشت و عەهدی نەیسان هاتەوە»، لە وەسفیدا نووسیوە و لە بەیتێکی تەوساویشدا، دیاردەی ململانێی، ئاوا خستووەتە ڕوو:

کەڕ و فەڕ با کەم بکا والی بە فەوجی چێش کەروو

پووشتبەندی لەشکری وەندات و جافان هاتەوە

(سالم، ٢٠١٥: ٨٤٠)

باری واتاناسی و تاوتوێی نیشانەکانی ئەم بەیتە وا پیشان دەدات کە والی، حاکمی ئەردەڵانە و چێش‌کەرووش شاعیرانی هەورامین و لەشکری وەندات و جافانیش دەرباری بابان و سەرجەم ئەو ڕێچکە ئەدەبییە دەگرێتەوە. سالمی شاعیر لەم بەیتەدا لە ئاوابوونی دەسەڵاتی ئەردەڵان و کزبوونی شێوەی هەورامی ئەدوێ و بە لەحنێکی پاڵەوانی،[1] موژدەی هاتنەوەی هێمای لەشکری ئەمارەتی بابان و بریسکانەوەی شاعیرانی ئەو دەسەڵاتە دەدات. ئەمە لە نەریتی ئەدەبی و چەشنە ئەدەبییەکاندا «مفاخره، شانازیکردن بە شیعری خۆ»ی پێ‌دەڵێن کە لە ئەدەبی گەلانی تریشدا زۆر باو بووە. لەم بۆچوونەوە شاعیر بە لەحنی ئەدەبی و بەکارهێنانی دەستەواژەی فەخرئامێز، لە

[1] مفاخره، رجز.